

ОНТОЛОГІЯ ПРАВА

УДК 340.112

Бандура О. О. – доктор філософських наук, професор, професор кафедри філософії права та юридичної логіки Національної академії внутрішніх справ, м. Київ

ОНТОЛОГІЯ ПРАВА ЯК СКЛАДОВА ФІЛОСОФІЇ ПРАВА (ДЕЯКІ МІРКУВАННЯ)

Доведено, що правове буття містить у собі правові ситуації, правовідносини, правові норми та інститути. Досліджено взаємозв'язок онтології права з правовими антропологією, прагматологією, аксіологією та гносеологією. Обґрунтовано положення про те, що зазначені філософсько-правові дисципліни істотно визначають зміст онтології права.

Ключові слова: філософія права, основне питання філософії права, структура філософії права, онтологія права, діалектичний зв'язок.

Онтологія права є однією з основних складових філософії права і становить предмет активних наукових пошуків. Про це свідчить низка монографічних досліджень вітчизняних учених. Передусім, це праці С. І. Максимова [1], В. В. Савенка [2], О. В. Стовби [3], М. М. Цимбалюка [4]. До того ж, у кожному підручнику, навчальному посібнику та курсі лекцій із філософії права наявний розділ чи лекція з онтології права. Чимало розвідок присвячено взаємозв'язкам правової онтології з іншими філософсько-правовими дисциплінами (П. В. Поліщук [5], І. Г. Тітова [6]). У зазначених джерелах окреслену проблематику розкрито лише частково. Тому для висвітлення суті онтології права, її місця і ролі у філософії права зазначені зв'язки потребують ґрунтовного дослідження.

Мета статті полягає в з'ясуванні взаємозв'язку онтології права з іншими складовими філософії права.

Витоком філософії права є проблема виживання та повноцінного життя людини в соціумі, у якому реалізується право. Ця проблема зумовлює потребу в накопиченні загальних

знань про людину як правову істоту і світ права, тобто правового світогляду. Основним його питанням є відношення людини та світу права (людина тут постає як права істота). Філософію права можна визначити як теоретичний правовий світогляд, котрий обґрунтовує власні положення. У центрі її уваги залишається те саме питання про відношення людини і світу права. Найфундаментальнішими, граничними сутностями світу є ідеальне та матеріальне. Ідеальне у світі права існує у формі правосвідомості, матеріальне – у формі правового буття. Питання про відношення людини і світу права в теоретичному аспекті спирається на питання про відношення правосвідомості та правового буття. Це друга форма основного питання філософії права.

Проблема виживання та повноцінного життя людини в соціальному світі, у якому діє право (котра зумовлює необхідність правового світогляду), є складовою загальної проблеми виживання людини і повноцінного її життя (що є причиною створення загального світогляду). Філософія права слугує субдисципліною загальної філософії як теоретичного світогляду, що обґрунтовує власні положення, а основне питання філософії права – компонентом основного питання загальної філософії. Питання про відношення людини (як правової істоти) та світу права належить до питання про відношення людини і світу загалом, а питання про відношення правосвідомості та правового буття – до складу питання про відношення свідомості, духу й матерії, буття.

Основне питання філософії права передбачає передусім дослідження світу права та людини як правової істоти. Це зумовлює необхідність таких складових зазначеної сфери наукового знання, як правові онтологія та антропологія.

Правова онтологія є теорією правового буття (правової реальності). Зазвичай його тлумачать як комплекс норм права, правових інститутів, правовідносин, а також правосвідомості (правових ідей, концепцій, теорій тощо). На нашу думку, це визначення частково потребує коригування. Ідеальне у сфері права виражається у правовій свідомості (правових ідеях, концепціях, теоріях тощо), а матеріальне – як результати втілення змісту правосвідомості в реальному житті суспільства, тобто як сукупність правових відносин, норм та інститутів. Правосвідомість фактично є основною характеристикою людини

як правової істоти і належить до предмета вивчення антропології права. Вважаємо, що предметом власне онтології права є правові відносини, норми й інститути.

З'ясуємо питання про джерело правового буття, звертаючись до соціального буття, адже воно співвідноситься з правовим буттям як ціле і частина. Суспільне буття ґрунтовно досліджували представники марксизму, що передбачав активне застосування природничого підходу. Загалом буття складається з трьох значних компонентів – неорганічної природи, органічної природи та соціального буття. К. Маркс і Ф. Енгельс, вивчаючи соціальне буття, прагнули встановити його закони, зважаючи на те, що вони є подібними до законів неорганічної та органічної природи. Найголовнішим законом соціального буття вони проголосили положення про те, що буття визначає свідомість. Але свідомість здатна радикально змінити соціальне буття. Це підтверджується соціальними революціями, які зумовили перехід суспільства до нової суспільно-економічної формації. Звісно, суспільна свідомість викликала певні зміни в суспільному бутті і в міжреволюційні періоди. Принципових змін соціальне буття зазнало також завдяки промисловій та науково-технічній революціям. Можна стверджувати, що низка революційних змін у соціальному бутті зумовлена також розвитком кібернетики та інформаційних технологій. Соціальне буття і соціальна свідомість є діалектичною парою протилежностей. На них поширюється загальне правило, за яким питання про те, яка з протилежностей відіграє провідну роль а яка – підпорядковану, вирішують залежно від конкретних умов. Соціальне буття визначає соціальну свідомість за одних умов, за інших їхні ролі змінюються. Імовірно, соціальна свідомість відіграє ключову роль тоді, коли в суспільстві наявна революційна ситуація, а соціальне буття є визначальним чинником розвитку суспільства в інші періоди.

На нашу думку, найважливішим чинником розвитку суспільства є його потреби, цінності (передусім загальнолюдські, моральні). Соціальне буття – це життя суспільства, діяльність людей. Остання визначається їх цілями, які ґрунтуються на потребах, цінностях. Під час вивчення цінностей можна і треба застосувати природничий підхід. Загальнолюдські цінності зумовлені природою людини та світу, у якому вона живе. Останні визначають умови виживання і розвитку людини. Закони природи, на яких базуються зазначені цінності, зрештою

визначають розвиток суспільства, але не безпосередньо, а опосередковано, через цінності. Соціальне буття порівняно з природою (неорганічною та органічною) перебуває на принципово вищому рівні.

Водночас марксизм визнає здатність соціальної свідомості радикально змінювати соціальне буття, адже одне з основних його положень є таким: «Ідеї, оволодіваючи масами, стають матеріальною силою».*

Правова свідомість і правове буття є діалектичною парою протилежностей. На них поширюється також загальне правило, відповідно до якого протилежності, котрі становлять пару, виникають одночасно. Що ж стосується взагалі свідомості та буття, матерії, то тут картина дещо інша. Ідеальне і матеріальне є граничними, найглибшими сутностями світу. Питання про те, коли вони виникли, є предметом принципових суперечок між матеріалістами, які стверджують, що матерія існувала завжди, а свідомість є продуктом розвитку матерії, та ідеалістами, які обстоюють протилежну позицію. Однак людський досвід, який слугує остаточним критерієм істинності наших знань, неспроможний ані підтвердити, ані спростувати жодну з цих позицій. Проте є підстави вважати, що суспільна свідомість і суспільне буття виникли одночасно – на тому етапі розвитку наших пращурів, коли виникло суспільство як людська спільнота. Правосвідомість і правове буття також виникли одночасно.

Суспільство – система, здатна до самоорганізації та розвитку на власній основі. Зокрема, як відомо, воно запроваджує правила (норми) поведінки. Ці правила спираються на внутрішні й зовнішні відносно людини чинники. Правила, що ґрунтуються лише на внутрішніх чинниках, на власних переконаннях людини, – це правила моралі. Але чинники такого характеру виявляються нездатними забезпечити стійкий порядок у суспільстві. Тому створюються норми права як такі, що спираються не лише на внутрішні, а й переважно на зовнішні чинники – авторитет роду, племені, держави. Джерелом права є необхідність самоорганізації суспільства, приведення соціальних відносин до належного стану.

* Доречно навести такий вислів В. Гюго: «Є дещо сильніше, ніж усі армії світу, – це ідея, час якої настав».

У процесі суспільного життя постійно виникають конфліктні (чи такі, що загрожують стати конфліктними) ситуації. Необхідність права зумовлена потребою в наданні відносинам між учасниками зазначених ситуацій цивілізованого, ненасильницького характеру, оскільки це дає змогу утримати суспільство в стані рівноваги, стабільності. Такий характер мають правові відносини, тобто відносини, які врегульовуються правом. Причому власне ситуація стає правовою, набуваючи ознак частини правового буття. Так, виникає правова ситуація, яка передбачає правові відносини між її учасниками, що зумовлює необхідність запровадження відповідних правових норм. Правову ситуацію можна розглядати як джерело правовідносин і правових норм (а також правових інститутів, оскільки вони є групами взаємопов'язаних правових норм, що регулюють окремі види суспільних відносин). Такою можна уявити генезу правового буття.

У цьому контексті доречно звернутись до кандидатської дисертації О. Стовби «Правова ситуація як онтологічна основа правової реальності» і до його монографії «Правова ситуація як виток буття права». Він розглядає правову ситуацію у двох аспектах – семантичному та нормативному. «Семантично правова ситуація є простором людського співіснування, – пише автор, – який впорядковується на основі права за допомогою закону, завдяки чому якісно відрізняється від хаотичного, невпорядкованого простору» [7, с. 11]. Далі науковець зазначає: «У нормативному аспекті правова ситуація є сукупністю життєвих умов, які характеризуються порушенням (загрозою порушення) нормального порядку життєдіяльності людей, унаслідок чого виникає необхідність у впорядкуванні цих умов на основі права за допомогою закону» [7, с. 11].

Отже, на нашу думку, правове буття складається з правових ситуацій, правових відносин, правових норм, а також правових інститутів. Норми природного права, передусім, містять норми, пов'язані з природними правами людини. Інша їх частина – це норми звичаєвого права, які регулюють людську діяльність у громаді як природному утворенні. Норми позитивного права – юридичні закони. Норми всіх зазначених категорій тісно пов'язані між собою. Правова ситуація слугує джерелом як цих норм, так і правових інститутів.

Ключовою передумовою виживання і повноцінного життя соціуму є оптимальне співвідношення прав та інтересів окремого

члена громади (громадянина) і громади (держави) загалом. Звичайно та позитивне право покликані встановити таке співвідношення. Якщо громада (держава) перебуває в умовах, коли йдеться про її виживання, то кожен її член мусить відмовитися від особистих прав, інтересів на користь соціуму. Якщо ж громаді (державі) не загрожує загибель і вона може вільно розвиватись, то окремій людині слід надати максимум прав, щоб її потенціал міг якомога повніше реалізуватись. Це необхідно як власне людині, так і соціуму, щоб максимально використати потенціал кожної людини для розвитку.

Зазначене стосується, зокрема, права на свободу. Цікаво, що зміст категорії свободи теж залежить від міри безпеки соціуму. Марксистська філософія послуговується тлумаченням свободи як пізнаної необхідності, адже це філософія класу пролетарів, який боровся за виживання, мусів максимально згуртуватись (це було головним завданням для кожного пролетаря). Концепція свободи як можливості вибору приймається суспільством, коли ніщо не загрожує його існуванню. Воно може розмірено розвиватись, пропонуючи своїм членам альтернативні напрями діяльності.

Загалом законодавство відображає протистояння соціальних сил. К. Маркс і Ф. Енгельс визначили право як піднесену до закону волю панівного класу. Таке тлумачення було цілком закономірним для тогочасної доби гострої класової боротьби. Нині окреслена боротьба вже не відіграє такої важливої ролі в соціальному житті, поступившись соціальному консенсусу. Визначальною тенденцією розвитку законодавства в Україні сьогодні визнано розширення прав і свобод людини та громадянина. Але, звісно, їх розширення не має шкодити загальнодержавним інтересам.

В Україні, як і в Росії, традиційно важливими вважають сімейні цінності. Вони не передбачають рівноправ'я між членами сім'ї. Проте для ефективної співпраці потрібна взаємна повага між членами колективу як самостійними особистостями. Така повага в сім'ї відсутня. Тут стосунки визначаються сімейними традиціями. Водночас, на відміну від російського суспільства, українському певною мірою притаманні роз'єднаність (відокремленість), індивідуалізм, у чому, власне, полягає його перевага. Для успішного розвитку країни співвітчизники мають бути не родичами, а партнерами, рівноправними учасниками договору.

Побіжно розглянувши правову онтологію, можна стверджувати, що вона є складовою правової філософії і пов'язана з іншими філософсько-правовими дисциплінами – правовими антропологією, праксеологією, аксіологією та гносеологією. Важливе значення має та обставина, що підґрунтям цих зв'язків є зв'язки між загальною (філософською) онтологією та іншими загальнофілософськими дисциплінами.

Основне питання філософії права як питання про відношення людини та світу права вимагає дослідження не лише світу права, правового буття, а й людини, яка в цьому контексті є правовою істотою. Її вивченню присвячено таку галузь філософії права, як правова антропологія. Тобто предметом останньої слугує людина як творець права, як суб'єкт і об'єкт дії права, її вимоги до права, процес юридизації людського буття тощо. Причому людину слід визначати і як особистість, і як рід.

Людина, її буття є складовою буття загалом. У цьому контексті філософську антропологію можна сприймати як складову філософської онтології. Водночас варто зважати на те, що людина також впливає на буття, здійснює перетворення навколишнього світу відповідно до власних потреб. На відміну від тварини вона не лише пристосовується до навколишнього середовища, а й адаптує його до себе. Людина оволоділа силами, співмірними зі стихійними силами природи, здатними знищити все живе на Землі. Проте вона повинна дбати про природу й буття. М. Гайдеггер проголошує людину не володарем всього сущого, а пастухом буття. На його думку, людське існування – це не панування, влада, підкорення, а піклування про буття [8, с. 310]. Таким чином, філософську онтологію можна розглядати як складову філософської антропології.

Отже, філософські онтологія та антропологія органічно пов'язані між собою. Взаємний зв'язок існує і між правовими онтологією та антропологією, але він має дещо інший характер. У загальних рисах його можна уявити таким чином. Правовою істотою людину робить її правосвідомість. Остання формується наявною правовою реальністю (разом з усією реальністю, особливо соціальною). Водночас людина є деміургом правової реальності, вона її створює завдяки правосвідомості – у взаємодії з соціальним світом (і певною мірою з природним), а також здійснює подальші перетворення правової реальності відповідно до своїх потреб, пристосовуючи її до себе.

Правова онтологія має тісні зв'язки і з правовою праксеологією, підґрунтям яких слугують взаємозв'язки між філософськими онтологією та праксеологією. Буття перебуває в процесі безперервного руху. Людська діяльність є одним із різновидів цього руху. Причому людина впливає на буття світу (як природного, так і соціального) своєю діяльністю. Марксистки визнають таку залежність соціального буття від людської діяльності, однак наполягають на тому, що виключну роль тут відіграє саме практична діяльність, практика, відсуваючи теоретичну діяльність на другий план. Але практична діяльність органічно поєднана з теоретичною – вони становлять пару діалектичних протилежностей. Звісно, ідеться передусім про творчу діяльність, яка дає змогу людині активно пристосовуватись до навколишнього світу, перетворюючи його відповідно до власних цілей. Правове буття створюється і розвивається людиною в процесі її правової діяльності. Таку діяльність провадять у просторі наявного правового буття, від якого вона безпосередньо залежить.

До сфери правової діяльності належить реалізація правовідносин. Створення правових норм (і правових інститутів) також є видом правової діяльності. Вони є предметом вивчення правової праксеології, а також основними складовими правового буття, тобто предметом вивчення правової онтології.

Між правовою онтологією та правовою аксіологією існує діалектична взаємозалежність. Цінності моралі, які слугують джерелом правових цінностей, людина визначає залежно не лише від її власної природи, а й від буття (зокрема правового). Переважають цінності, які сильніше сприяють виживанню та повноцінному життю людини в цьому світі. Водночас завдяки правовому регулюванню загальнолюдські, моральні цінності (які є умовою виживання і повноцінного життя суспільства) стають регуляторами суспільного життя. Людиною розглядається буття як суще крізь призму належного. Розвиток правового буття значною мірою визначають правові цінності. Зокрема, ціннісний аспект має така складова правового буття, як правові норми. Це стосується передусім норм природного права, пов'язаних із природними правами людини, оскільки вони виражають життєві цінності окремої людини. Норми звичаєвого права також мають аксіологічну складову, адже передбачають ціннісні орієнтири людської поведінки в громаді. Аксіологічний компонент норм

позитивного права полягає в тому, що вони спрямовані на регулювання відносин у суспільстві відповідно до цінностей законодавця; це є справедливим і щодо правових інститутів. Сказане стосується також правовідносин, наявність у яких аксіологічної складової пов'язана з цінностями, передусім з власністю.

Загальнолюдські цінності (життя, свобода, відповідальність, власність, гідність, рівність, справедливість) органічно взаємопов'язані та становлять єдине діалектичне ціле. До переліку цінностей варто додати власність. У літературі активно обговорюють питання щодо матеріальної та інтелектуальної власності. Рідше вчені звертаються до проблеми духовної власності і ще менше розвідок присвячено тій формі власності, об'єктом якої є безпосередньо людина. Проте людина завжди була й залишається товаром. Звернемося до питання про владу як можливість для однієї людини змушувати іншу особу виконувати її волю. За умов владних відносин підвладна людина певною мірою набуває ролі власності іншої людини, яка має владу над нею. Суспільство не може існувати без владних відносин. Тому такий вид власності, як людина, існуватиме завжди. Особливо важливим є ще один аспект. В історії філософії чимало мислителів зверталось до питання про те, що людина повинна передусім володіти собою. Зокрема, цієї позиції дотримувався І. Кант, який визнав потребу людини бути «паном самій собі», тримати свою долю у власних руках. Найважливішою власністю для кожної людини слід вважати її саму.

Підґрунтям взаємозв'язку правової онтології та правової гносеології є взаємовідношення філософської онтології як теорії буття та філософської гносеології як загальної теорії пізнання. Тут слід урахувати, що буття людини є усвідомленим буттям. Людина – *homo sapiens*, її буття органічно пов'язане з розумом, свідомістю, пізнанням. Порушуючи питання про буття, його природу, структуру тощо, ми робимо його предметом пізнання. У цей момент, власне, виникає діалектична полярність «буття – свідомість».

Пізнавальні процеси стосуються сфери буття, оскільки вони існують. Акт пізнання є онтологічним актом у тому розумінні, що він відбувається в дійсності. Водночас онтологічні дослідження здійснюються за допомогою методів та підходів, які розробляє гносеологія. Варте уваги й те, що між буттям і знанням про нього

виникає суперечність, яку можна подолати шляхом гармонізації цих протилежностей. Приведення знання у відповідність до об'єкта означає досягнення істини про цей об'єкт (а приведення об'єкта у відповідність до знання про те, яким він має бути для задоволення потреб людини, означає відповідне перетворення об'єкта).

Аналогічно наші знання про буття права є продуктом пізнавальних процесів, які вивчаються правовою гносеологією в складі загальної. Слід також ураховувати, що правова гносеологія пристосовує положення філософської гносеології до сфери права, модифікує їх відповідно до специфіки правового буття. Правову гносеологію в широкому контексті можна визначати як складову правової онтології, оскільки пізнавальні процеси в праві є частиною правового буття.

Правове буття (правова реальність) містить у собі правові ситуації, правовідносини, правові норми й інститути. Правові ситуації можна розглядати як ланку, яка пов'язує між собою соціальне буття та правові відносини, норми, інститути, слугуючи їх джерелом. Правові антропологія, праксеологія, аксіологія та гносеологія настільки впливають на правову онтологію, що істотно визначають її зміст. Ґрунтовне осягнення правової онтології неможливе без урахування їх впливу.

Кожна складова філософії права діалектично пов'язана (прямо чи опосередковано) з іншою. Водночас філософія права становить єдине ціле. Таким чином, може йтися навіть не про правову онтологію як самостійну філософсько-правову дисципліну, а про онтологічний аспект філософії права.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Максимов С. И. Правовая реальность: опыт философского осмысления : монография / С. И. Максимов. – Харьков : Право, 2002. – 327 с.
2. Савенко В. В. Закон у структурі правової реальності : монография / В. В. Савенко. – Тернопіль : Астон, 2015. – 401 с.
3. Стовба А. В. Правовая ситуация как исток бытия права : монография / Харьков : Лысяк Л. С., 2006. – 176 с.
4. Цимбалюк М. М. Онтологія правосвідомості: теорія та реальність : монография / М. М. Цимбалюк. – Київ : Атіка, 2008. – 288 с.

5. Поліщук П. В. Специфіка онтологічних та аксіологічних чинників формування правосвідомості працівників органів внутрішніх справ : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.12 / Поліщук Петро Валентинович. – Київ, 2015. – 240 с.

6. Тітов І. Г. Взаємозв'язок онтологічного, гносеологічного, аксіологічного та праксеологічного аспектів особистісного буття / І. Г. Тітов // Філософські обрії. – 2012. – № 28. – С. 124–134.

7. Стовба О. В. Правова ситуація як онтологічна основа правової реальності : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.12 / Стовба Олексій В'ячеславович. – Харків, 2005. – 16 с.

8. Хайдеггер М. Европейский нигилизм / М. Хайдеггер // Проблема человека в западной философии. – М. : Прогресс, 1988. – С. 308–315.

Стаття надійшла до редколегії 22.09.2016
